

РУМИК І. І.

к. е. н., доцент

Університет економіки та права «КРОК»

РОЗВИТОК ВИРОБНИЦТВА ТА СПОЖИВАННЯ ПРОДОВОЛЬСТВА В СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

У статті досліджуються світові тенденції виробництва та споживання продовольчої продукції з врахуванням особливостей розвитку країн, їх розташування і типів харчування. Значна увага приділена сучасному трактуванню світової продовольчої проблеми. Використано системний підхід для дослідження наукових підходів щодо визначення причин голоду і недоїдання. Виявлено, що продовольче забезпечення має багатоцільовий характер, до якого належить рівномірність розподілу продовольства за регіонами, рівень споживання, якість і структура харчового раціону, рівень запасів, цінова політика. Запропоновано шляхи вирішення продовольчої проблеми через використання наявних резервів сільськогосподарського виробництва та розробку стратегії раціонального використання продовольчих ресурсів.

Ключові слова: продовольство, світова продовольча проблема, типи харчування, виробництво, продовольчі ресурси, продовольча безпека.

РУМЫК И. И.

к. э. н., доцент

Университет экономики и права «КРОК»

РАЗВИТИЕ ПРОИЗВОДСТВА И ПОТРЕБЛЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВИЯ В МИРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

В статье исследованы мировые тенденции производства и потребления продовольственной продукции с учетом особенностей развития стран, их расположения и типов питания. Значительное внимание уделено современному трактованию мировой продовольственной проблемы. Использован системный подход к исследованию научных подходов к определению причин голода и недоедания. Определено, что продовольственное обеспечение имеет многоцелевой характер, к которому относится равномерность распределения продовольствия по регионам, уровень потребления, качество и структура пищевого рациона, уровень запасов, ценовая политика. Предложены пути решения продовольственной проблемы путем использования имеющихся резервов сельскохозяйственного производства и разработки стратегии рационального использования продовольственных ресурсов.

Ключевые слова: продовольствие, мировая продовольственная проблема, типы питания, производство, продовольственные ресурсы, продовольственная безопасность.

RUMYK I. I.

PhD, Associate professor

KROK" University

DEVELOPMENT OF PRODUCTION AND CONSUMPTION OF FOOD IN WORLD ECONOMY

The world tendencies of production and consumption of food products are investigational taking into account the features of development of countries, their location and types of feed. Considerable attention is spared modern interpretation of world food problem. Approach of the systems is used to research of the scientific approaches in relation to determination of reasons of hunger and malnutrition. It is certain that food providing has many-sided character to which an equitability food distribution to regions, level of consumption, quality and structure of food ration, level of supplies, price policy. The ways of decision of existent food problem are offered by using present reserves of agricultural production and developing the strategy of the rational use of food resources.

Key words: food, world food problem, types of feed, production, food resources, food security.

ihorrumyk@yahoo.com

Постановка проблеми. Протягом усієї історії людства питання продовольчого забезпечення населення залишалось одним із найважливіших серед інших економічних

проблем. Продовольча незабезпеченість характерна практично для всіх країн, хоча і розподілена нерівномірно. Не дивлячись на те, що в основному вона властива країнам, що розвиваються, прояви низького рівня споживання є і у країнах з перехідною економікою та країнах з високим життєвим рівнем. Актуальною продовольча безпека залишається і для України, де фінансова нестабільність, військові дії, загальний спад виробництва зумовили зростання кризових явищ в економіці зі зниженням сільськогосподарського виробництва.

Більшість досліджень сходиться на тому, що, незважаючи на розмаїтість продовольчої проблеми, вона має глобальний характер, що виділяє її на фоні інших проблем світової економіки. Така специфіка зумовлена тим, що вона має загальносвітовий характер, тобто стосується інтересів більшості населення; загрожує людству суттєвим зниженням рівня життя чи навіть загибеллю цивілізації; має потребу в невідкладному та терміновому вирішенні; вимагає спільних взаємозалежних між собою дій усього світового співтовариства. Тому важливо дослідити особливості світового виробництва і споживання продукції для створення умов максимального продовольчого забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розв'язання продовольчої проблеми присвячено багато наукових праць учених різних країн світу. У вітчизняній та зарубіжній літературі особливості розвитку світового виробництва і споживання досить глибоко охарактеризовані у наукових працях Г. О. Андрощука [11], М. Берегового [8], Б. Д. Гаврилишина [3], В. М. Гейця [1], О. О. Джалилова [12], В. П. Максаковского [7], Ю. М. Маханьової [10], А. С. Філіпенка [4], М. Й. Хорунжого [9].

Проте недостатньо дослідженими залишаються питання створення системи глобальної світової безпеки, яка б враховувала природно-кліматичні умови, соціально-економічне становище окремих територій, демографію, пріоритети у розвитку регіонів. Особлива увага приділяється країнам, що розвиваються. Однак, ця проблема характерна і для країн з перехідною економікою, і для розвинутих країн зі своєю відповідною специфікою. Саме це і зумовлює актуальність досліджень даної теми та її практичну значимість.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. В кінці ХХ ст. людство усвідомило, що на розвиток світогосподарських процесів усе більше почали впливати специфічні проблеми, які мають глобальний характер і постійно перебувають у стані змін. З часом змінюється наповнення і підходи до визначення старих проблем, визнається поява нових, що переростають у глобальні. Сучасний розвиток світової економіки вносить корективи в пріоритетність глобальних проблем. Настало розуміння того, що важливою складовою національних економічних інтересів є продовольча безпека, яка відображає стан захищеності населення країни від недостатнього харчування, особливо від голоду, та наявності у держави необхідних можливостей для цього [1, с. 490, с. 496].

Світова продовольча проблема продовжує залишатися актуальним і гострим питанням, незважаючи на збільшення виробництва продуктів харчування. Чисельність населення, яке відчуває нестачу в продуктах харчування, в світі налічує майже 800 млн чоловік [2].

Економічні потреби окремих людей, колективів, соціальних верств і класів, об'єктивні спонукальні мотиви їх економічної діяльності, зумовлені розвитком їх потреб, місцем у системі соціального поділу праці [3, с. 275]. Тому в даний час визнається, що крім чисто економічного, продовольча проблема має величезний політичний вплив на життя сучасної цивілізації і у своєму вирішенні вимагає зусиль усього людства.

Особливу увагу міжнародне співтовариство приділяє вирішенню продовольчого питання в країнах, що розвиваються, включно з країнами, які мають перехідну економіку. Велике значення надається реалізації проектів щодо збільшення сільськогосподарського виробництва. Різними міжнародними організаціями, в першу чергу ФАО, передбачається, що в результаті цих дій у найближчі 20 років населення планети в цілому зможе задовольнити попит на продукти харчування, навіть якщо його чисельність буде щорічно зростати на 80 млн чоловік.

Тому виникає необхідність дослідити продовольчу проблему як світове багатопланове явище, яке впливає на всі сторони життя суспільства і має взаємозв'язок з економічною

системою, політичним ладом, особливостями споживання та національними традиціями господарювання в різних країнах.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в дослідженні світових тенденцій виробництва та споживання продовольчої продукції з врахуванням особливостей розвитку країн, їх розташування і типів харчування.

Виклад основного матеріалу. Розвиток світової цивілізації на сучасному етапі характеризується наростаючим дисбалансом між вичерпними або довговідновлювальними природними ресурсами, обмеженими можливостями біосистеми виробляти та продукувати і швидкими темпами збільшення кількості населення в світі. На тлі цих тенденцій особливо загострилось питання продовольчого забезпечення зростаючого народонаселення. Тому економічний зміст продовольчої проблеми полягає у невідповідності попиту на продукти харчування і можливостями сільськогосподарського виробництва, яке обмежене рівнем свого розвитку та наявними ресурсами.

Продовольче забезпечення має багатоцільовий характер, до якого належать голод та недоїдання, рівномірність розподілу продовольства за регіонами, рівень споживання продуктів харчування та потреба у них, якість і структура харчових раціонів, рівень продовольчих запасів, цінова політика на продовольство, стан здоров'я суспільства тощо. Дефіцит продуктів харчування у світі також пов'язаний з економічними кризами, природно-кліматичними факторами, державною політикою у сфері регулювання виробничих відносин, роллю та місцем вітчизняних виробників у загальносвітовому виробництві.

На думку вчених, на глобальну продовольчу проблему впливають такі чинники: природні умови та розміщення населення; світова транспортна інфраструктура та зв'язок; світова політична ситуація; стан світової економіки і торгівлі та їх взаємозв'язок [4, с. 481-482].

Причиною голоду та хронічного недоїдання, як правило, є низькі доходи найбідніших верств населення, внаслідок чого стан їх здоров'я суттєво погіршується. Фізичний брак їжі або голод спостерігається переважно в Африканських країнах, територіально розміщених південніше Сахари. В Африці одні з найвищих темпів приросту населення, постійно відбуваються громадянські війни, політичні катаклізми, складні природні умови для ведення сільського господарства. Причому жертвами голоду здебільшого стають жителі сільської місцевості, де проблема скорочення споживання та нерівномірності розподілу продовольства стоїть особливо гостро.

Не дивлячись на це, за даними ФАО [2], кількість людей у світі, що недоїдають, до 2007 року скорочувалась швидше, ніж прогнозувалось. Цьому сприяло економічне зростання. Там, де темпи економічного зростання вищі, швидшими темпами відбувається скорочення масштабів голоду. Надалі темпи уповільнились (рис. 1).

Таким чином, за аналізований період країни, що розвиваються, досягли значних результатів щодо поставленого в ЦРТ (ціль розвитку тисячоліття) цільового показника скорочення до 2015 року в два рази частки населення, що голодує. Так, відповідно до оцінок Світової продовольчої організації масштаби недоїдання в країнах, що розвиваються, в 1990–1992 роках становили 991 млн чоловік або трохи більше 23,2% (рис. 1). При поставленій цілі до 2016 року показник ЦРТ мав складати 11,6%. Якщо середньорічні темпи скорочення кількості населення, що недоїдає, за останні 20 років збережуться, то показник буде складати 12,5%, що на 0,9% вище планового показника ЦРТ, але значно ближче до нього, ніж прогнозувалось раніше.

Отже, людство не розв'язало глобальну продовольчу проблему, але і не дало їй загостритися. В регіональному розрізі темпи скорочення масштабів недоїдання відрізняються, тому і розподіл населення, що голодує, в країнах, що розвиваються, за останні 20 років змінився (рис. 2).

Найбільше скоротилася частка людей, що недоїдають, у загальній кількості жителів серед країн, що розвиваються, у Південно-Східній Азії та Східній Азії відповідно з 13,4% до 7,5% та з 26,1% до 19,2% у 1990–1992 рр. і 2010–2012 рр. Частка країн Латинської Америки

знизилися всього на 0,9% з 6,5% до 5,6%. В той же час частка Південної Азії збільшилась на 2,3% до 35,0%, а країн Африки, розміщених на південь від Сахари, з 17,0% до 27,0%.

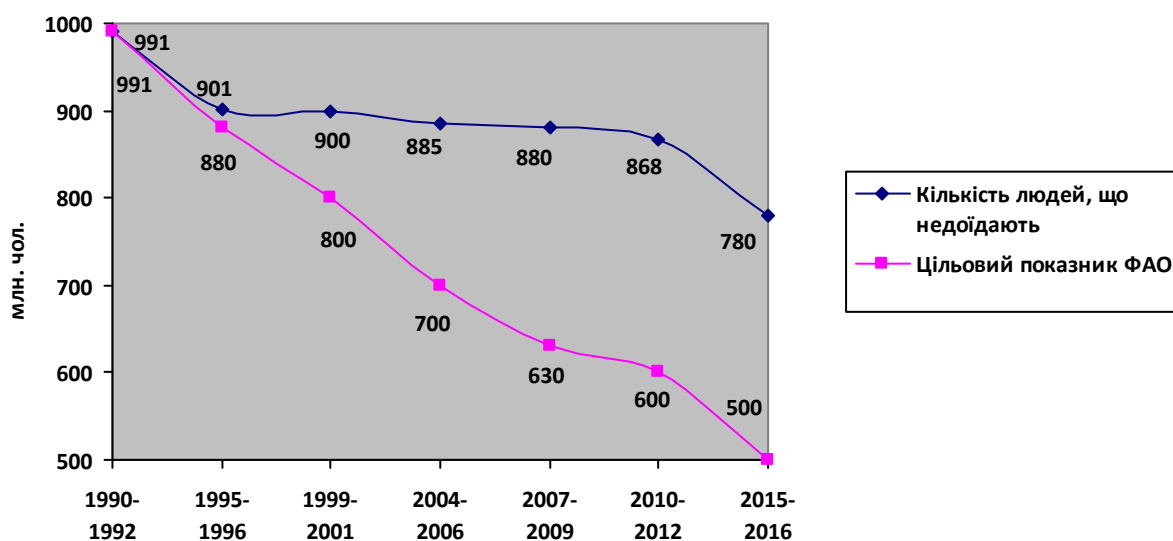

Рис. 1. Масштаби недоїдання в світі [2]

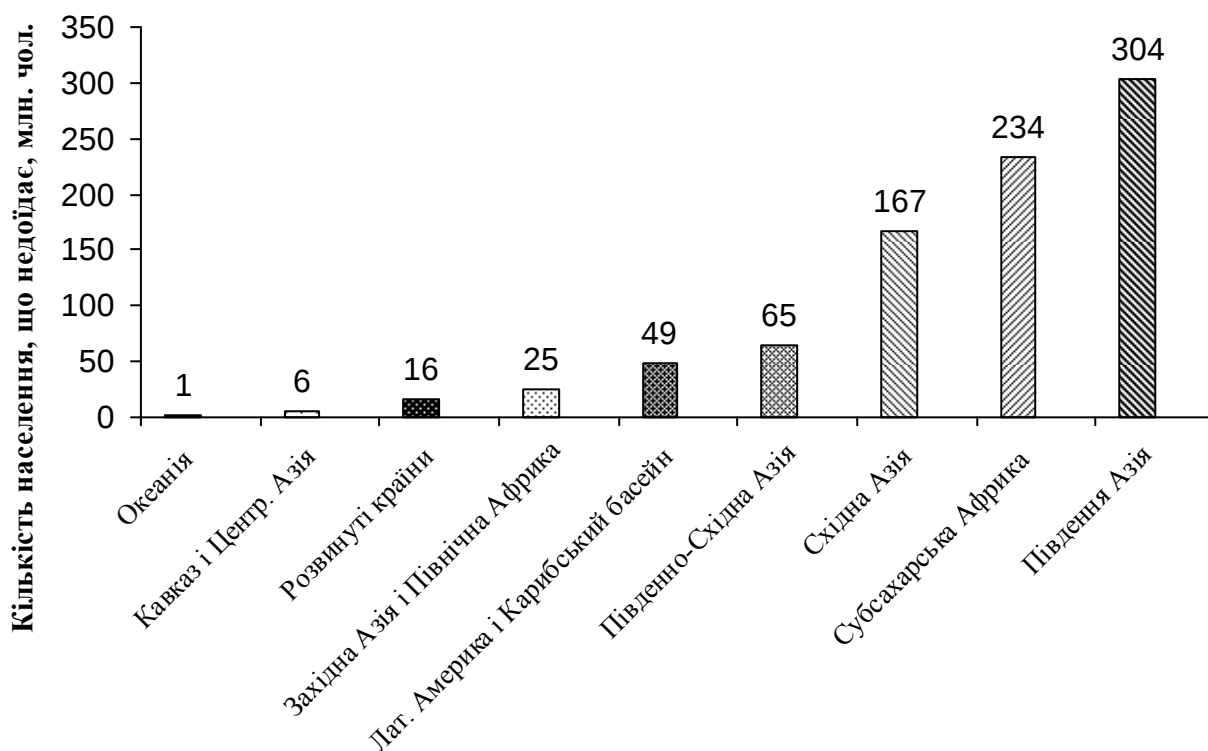

Рис. 2. Поширення недоїдання за регіонами в світі в 2010–2012 рр. [2]

Таким чином, країни Азії, крім Південної, майже не відстають від графіка реалізації ЦРТ щодо масштабів скорочення голоду. Теж саме можна сказати і про країни Латинської Америки та Карибського басейну.

Одним із прикладів зниження кількості людей, що недоїдають та голодують у світі, крім економічного зростання, є розвиток сільського господарства, особливо за відсутності великих агропідприємств. Зростання продуктивності сільського господарства надважливе в тих країнах, де низький рівень доходів населення. В умовах відсутності рівності при розподілі ресурсів та активів розвиток сільського господарства є досить дієвим інструментом боротьби з голодом. Залучення дрібнотоварних господарств до механізмів дії ринкової економіки відкриває нові можливості вигідних взаємовідносин з несільськогосподарськими

галузями сільських районів та допомагає задовільними попит на продовольство в майбутньому.

Останнім часом традиційним шляхом розв'язання проблеми забезпечення продуктами харчування була продовольча допомога, основою якої є зернові культури. Щорічні поставки зерна різними світовими організаціями за різними програмами склали близько 8-9 млн тонн протягом останніх 50 років. Проте в такому випадку ситуація покращується, як правило, тільки в надзвичайних ситуаціях, викликаних природними катаклізмами, посухами, повеннями, війнами. Часто ефект від продовольчої допомоги в країнах Африки, Азії та Латинської Америки нівелюється корумпованою місцевою владою, яка або привласнює допомогу, або перепродує її за ринковими цінами для власного збагачення. В таких випадках сільське господарство не розвивається, а продовольство продовжує залишатися недоступним для тих, хто його найбільше потребує.

Слід також мати на увазі те, що скорочення виробництва зерна на душу населення в окремих країнах є наслідком не скільки зростання населення в цих країнах, стільки зниженням світових цін, що веде до політики переважання імпорту над розвитком власного виробництва. Темпи зростання населення і виробництва зерна свідчать, що приріст зерна переважає приріст населення [4, с. 488-489]. Так, чисельність населення з 1950 по 1990 рр. за кожні 10 років збільшувалась в середньому на 19-22%, в той час як виробництво зернових на 30-34%. Тому причиною голоду є не відсутність зерна на ринку, а неспроможністю країн, що розвиваються, купити його за ринковими цінами.

Про тіж самі тенденції свідчить і баланс продовольства в світі (табл. 1).

Таблиця 1

Світовий баланс продовольства, млн тонн*

	Зерно		Олій рослинні		Цукор		М'ясо		Молоко	
	2015/ 2016 план	у % до 2014/ 2015	2014/ 2015	у % до 2013/ 2014	2014/ 2015	у % до 2013/ 2014	2014/ 2015	у % до 2013/ 2014	2014/ 2015	у % до 2013/ 2014
Виробництво	2509	98,5	209	103,4	181	100,2	318	101,3	804	102,0
Торгівля	349	99,4	109	101,6	55	99,8	31	101,7	74	102,7
Споживання	2522	101,0	204	102,5	179	101,6	н/д	н/д	н/д	н/д
Продовольче споживання на 1 особу, кг/рік	152,7	100,1	н/д	н/д	25,3	101,9	43,4	100,1	109,9	100,9

*Джерело: складено автором на основі [5]

Не дивлячись на те, що за прогнозом Світової продовольчої організації в 2015–16 рр. світове виробництво зерна скоротиться на 1,5%, але це все одно вище на 5,0% за середній показник останніх 5 років. За всіма іншими продуктами харчування в 2014–15 рр. спостерігалось зростання виробництва. Теж саме можна сказати і про світове споживання продовольства.

Відомо, що у розвинутих країнах потреби населення набагато вищі, ніж запити у країнах, що розвиваються. В одних країнах значна кількість людей недоїдає, в той же час в інших, навпаки, переїдає та має надлишкову вагу. Хоча проблема ожиріння зустрічається і у малорозвинутих регіонах, що пов'язано, насамперед, з нестачею певних поживних речовин у харчових продуктах, неправильним харчуванням та порушенням обміну речовин внаслідок цього. У країнах Північної Америки та Європи створено «культ» їжі з вищими вимогами та рівнем споживання продовольства. В країнах, що розвиваються, мова йде про повсякденне, звичайне харчування, про задоволення основної фізіологічної потреби людини в їжі. Згідно з відомою теорією Маслоу задоволення потреби в харчуванні є першочерговою в ієрархії цінностей людини.

Нестача продуктів харчування, зниження доходів, підвищення смертності та інші негативні фактори ведуть, за теорією Т. Р. Мальтуса, до скорочення населення до рівня, який є межею виживання людини [6]. Він відзначив, що швидке зростання населення – природна і головна причина бідності народу.

Однак, на нашу думку, на залежність «кількість населення – кількість споживання» впливає ряд факторів. Крім рівня споживання, ще одним важливим фактором є структура споживання. В одних країнах переважає споживання продуктів тваринного походження, де більше вживають м'яса (Німеччина, Мексика, США), в інших – продуктів рослинного походження, так зване «вегетаріанське спрямування» (Таїланд, Малайзія, Індія та інші).

Цікавими є дослідження різних типів харчування американського вченого-географа Г. Керіела [7], який склав світову карту з виділенням «пшеничних», «рисових», «кукурудзяних», «просо-соргових» і деяких менше значимих типів харчування (табл. 2).

Таблиця 2

Класифікація типів харчування в світі

Типи харчування	Основні джерела надходження калорій в регіоні
Пшеничний	Пшениця, просо, сорго, ячмінь, рис, кукурудза, картопля, маніок, цукор, м'ясо, жири рослинні і тваринні
Рисовий	Рис, пшениця, кукурудза, батат, ямс, маніок, цукор, банани
Кукурудзяний	Кукурудза, пшениця, просо, сорго, картопля
Просо-сорговий	Просо, сорго, кукурудза, рис, пшениця, ямс, батат, маніок, картопля, банани, кокосові горіхи
Монголо-Тибетський	Ячмінь
Острівний тихоокеанський	Маніок, ямс, таро, банани, кокосові горіхи
Арктичний	Тваринні жири, пшениця

*Джерело: складено на основі [7]

Розвинуті країни, які крім Японії знаходяться у зоні пшеничного типу харчування, мають досить різноманітний раціон – в якості джерела калорій у них поєднуються пшениця, картопля, цукор, м'ясо, тваринні і рослинні жири, в якості джерела протеїну – м'ясні, молочні та рибні продукти. Виділяють навіть підтипи харчування. Наприклад, для американського підтипу (США, Канада, Нова Зеландія, Австралія, деякі країни Європи) притаманний низький рівень споживання зерна і картоплі та високий м'яса, молока, яєць, цукру, фруктів, овочів. Для середземноморського підтипу харчування (Південна Європа) характерний високий рівень споживання овочів, фруктів, рослинної олії, хлібобулочних виробів [7].

Ще більше різноманіття типів харчування у країнах, що розвиваються. Є і пшеничний тип (Північна Африка, Південно-Західна Азія, західна частина Індії), де джерелом калорій виступають зернові культури, тваринні і рослинні жири. Пшеничний тип у країнах Південної Америки орієнтований на споживання пшениці та кукурудзи. Рисовий тип характерний для Південної, Південно-Східної та Східної Азії, країн Латинської Америки. Кукурудзяний тип можна зустріти в Мексиці, Венесуелі, Східній Африці. Просо-сорговий тип харчування використовують в Західній та Центральній Африці, півдні Індії, північно-східному Китаї. Але, не дивлячись на це в основі кожного типу лежить один-два види продовольства, наприклад, пшениця, рис, коренеплоди тощо.

Ще одним показником продовольчої безпеки є індивідуальна норма добової енергетичної цінності раціону харчування. Вона залежить від віку, статі, особливостей організму, виду роботи, умов життя та багатьох інших факторів, а значить у різних країнах мінімальна кількість кілокалорій для нормального існування буде теж різною.

Таким чином, відсутність продовольчої безпеки на сучасному етапі веде до ще більшої

відстані між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються. Виділяють навіть «пояс голоду», який пролягає по обидва боки екватора, починається в Південній Америці, тягнеться через Африку і продовжується в Азії. Епіцентр знаходиться в найбільш бідному регіоні планети – Тропічній Африці, де в таких країнах, як Сомалі, Чад, Мозамбік, Ефіопія частка людей, що недоїдає та голодує, досягає 40% від всіх жителів. До того ж, голод постійно супроводжує озброєні конфлікти та війни. За останні 30–50 років вони стали причиною масового голоду більше, ніж в 40 країнах світу, підривають основи ведення сільського господарства, знищують посіви, тваринницьку базу, порушують функціонування інфраструктури. В той же час голод і недоїдання самі провокують війни за родючі землі та запаси продовольства.

Наростання у більшості країн світу негативних тенденцій у продовольчому забезпеченні стало основою дискусій щодо шляхів їх подолання. На даному етапі вирішення цих питань передбачає зростання ефективності сільського господарства, розподілу продовольства, покращення умов сільського життя, поліпшення харчування, підвищення життєвого рівня людей в цілому.

Отже, наявність світової продовольчої проблеми викликає постійні дискусії щодо її вирішення. Не дивлячись на певні розбіжності у поглядах дослідників цього питання, на нашу думку, є два основні шляхи її розв'язання. Перший пов'язаний із подальшим пошуком резервів щодо розширення площ посівів, орних земель, пасовищ та інших угідь. Однак придатних для обробітки продуктивних земель практично не залишилось. Ті, які залишились, вимагають великих фінансових вкладень щодо їх освоєння або можуть призвести до різних негативних процесів, таких як водна чи вітрова ерозія, засолення ґрунту тощо.

Інший шлях пов'язаний з підвищенням продуктивності рослинництва і тваринництва, тобто використання високоврожайних сортів, високопродуктивних порід тварин; механізація, хімізація, повне дотримання технологічного процесу тощо. Вважаємо, що можливості збільшення виробництва сільськогосподарської продукції у більшості країн ще мають достатньо резервів, що пов'язано, насамперед, з підвищенням родючості ґрунтів, урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тварин, ефективним використанням сонячної енергії для процесу фотосинтезу органічної маси, впровадженням аквакультури та підвищенням біологічної продуктивності морської та океанської води.

Висновки. Продовольча проблема має глобальний характер, тому зусиллями лише окремих країн її вирішити не можливо. У той час як в одних країнах голод і недоїдання, в інших спостерігається надлишок харчових продуктів або надмірне їх споживання.

До продовольчої безпеки не можна підходити у відриві від аналізу інших глобальних проблем людства – військової, енергетичної, демографічної, екологічної. За останні 50 років чисельність людей, що недоїдають і голодують, скоротилася майже в два рази. У той же час, за різними оцінками, у світі голодує і недоїдає від 0,8 до 1,2 мільярда чоловік, переважна більшість яких проживає в країнах, що розвиваються. В країнах, де недостатній розвиток виробництва, як правило, і виникають проблеми з продовольством. Це країни Південної Азії, Центральної Африки, Латинської Америки, де проживає майже 4/5 населення світу, виробляється приблизно 1/3 всього продовольства, а споживається третина світового споживання. Як показує процес економічного розвитку цих країн, самостійно вирішити цю проблему вони не зможуть.

Для подолання продовольчої проблеми необхідне не тільки збільшення виробництва продуктів харчування, але і розробка стратегії раціонального використання продовольчих ресурсів. Значну роль у цьому процесі відіграють міжнародні організації, які допомагають країнам проводити політику боротьби з бідністю, забезпечують економічну і фізичну доступність до продуктів харчування, сприяють розвитку сільських районів, запобігають антропогенним та надзвичайним ситуаціям, виділяють фінансові ресурси для боротьби з наслідками стихійних лих, забезпечують тимчасові потреби у продовольстві.

Таким чином, розв'язання глобальної продовольчої проблеми є системним завданням, вирішення якого починається з світового рівня і переходить на рівень країн, регіонів і кожної людини зокрема.

Список використаних джерел

1. Перехідна економіка : [підруч.] / В. М. Геєць, Є. Г. Панченко, Е. М. Лібанова та ін. – К. : Вища шк., 2003. – 591 с.
 2. The State of Food Insecurity in the World / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fao.org/3/a-i4646e.pdf>.
 3. Економічна енциклопедія : [у 3-х т.] / Голова ред. ради Гаврилишин Б. Д. [та ін.] ; [відп. ред. Мочерний С. В. та ін.]. – Т. 1. – Київ : ВЦ «Академія», 2002. – 864 с.
 4. Світова економіка : підруч. / А. С. Філіпенко, О. І. Рогач, О. І. Шнирков та ін. – К. : Либідь, 2000. – 582 с.
 5. Оцінка ФАО світових балансів продовольчих ресурсів / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analytika/ocinky-fao-svitovyh-balansiv-prodovolchyh-resursiv>.
 6. Румик І. І. Демографічний аспект продовольчої безпеки / І. І. Румик // Матер. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. «Аспекти стабільного розвитку економіки в умовах ринкових відносин» (24-25 квіт. 2014 р.) – Умань : ВПЦ «Візаві», 2014. – Ч. 2. – С. 71-73.
 7. Максаковский В. П. Глобальная продовольственная проблема и ее географические аспекты [Електронний ресурс] / В. П. Максаковский. – Режим доступу: <http://www.geo.1september.ru/articlef.php?ID=200201908>.
 8. Береговий М. Шляхи формування світової та національної продовольчої безпеки / М. Береговий // Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2002. – № 1. – С. 23-30.
 9. Хорунжий М. Й. Продовольча безпека: соціально-економічна суть, стан і показники / М. Й. Хорунжий // Економіка АПК. – 2003. – № 6. – С. 146-152.
 10. Маханьова Ю. М. Експорт зернових культур України, ЄС і країн світу в умовах сучасних інтеграційних процесів / Ю. М. Маханьова // Проблеми економіки – 2015. – № 1. – С. 27-36.
 11. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів / [авт. упоряд.: Г. О. Андрощук, І. Б. Жилиєв, Б. Г. Чижевський, М. М. Шевченко]. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
 12. Джалілов О. О. Основні проблеми інтеграції економічної системи України у світовий економічний простір / О. О. Джалілов // Бізнес Інформ. – 2014. – № 7. – С. 27-31.
-